

Сайпидинова Н.
К.Тыныстанов ат. ЫМУ

СЕМЕТЕЙДИН ТӨРӨЛҮШҮ ЖАНА БАЛАЛЫК ЧАГЫ

Макалада Семетейдин жарык дүйнөгө келүүсү жана анын бала чагынын Букар шаарында өткөндү тууралуу жазылды.

Баатырлардын кереметүү бойго бүтүүсү – дүйнө элдеринин эпикалык чыгармаларында, жөө жомоктордо кеңири жолуккан мотив. Эпосто баатыр төрөлгөнгө чейин ата-эне баланы зарыгып күтүп, кудайдан тилегенден кийин балалуу болушат.

Манас баатырдын болочок ата-энеси узак убакыт бала көрбөй жүрүшөт. Жогоруда белгилегендей, баатыр төрөлүшү үчүн кереметүү бойго бүтүү шарт дедик. Эпосто Жакып менен Чыйырды, Бакдөөлөт болуп түш көрүшөт. Түшүн алар келечекте балалуу болоруна жорушат. Энеси бойго бүткөндөн кийин символикалуу нерселерге талгак болот. Башкача айтканда, Чыйырды жолборстун жүрөгүн жегиси келет. Баатыр болуучу баланын укмуштуу төрөлүшү дүйнөлүк эпостордо да кездешет. Бала төрөлгөндө колуна кан чеңгелдей түшүүсү келечекте ал баланын баатыр болорунан кабар берет.

Чыгарманын өнөгүү салтына ылайык, Семетейдин укмуштуу төрөлүү мотиви, келечектеги баатырдык иштери да символдоштурулуп берилиши керек. Улуу миссия үчүн мураскор болуп төрөлгөн адам катардагы бирөө эмес, адаттагыдан тышкары болууга тийиш. Демек, адаттагыдан тышкары укмуштуу, өзгөчөлүк алдын-ала сезилет. Ошондуктан мындай салттуу көрүнүш айтуучулар тарабынан көңүл бурулат.

Семетейчилердин айтуусунда Семетейдин төрөлүшү, балалык чагы жөнүндөгү окуялар ар кандай айтылат. «Эпостогу каармандардын образын түзүүгө киришүүдөгү биринчи кадам, адатта, анын төрөлүшүн даярдыгын жана төрөлүүнүн өзүн баяндоо», -деп белгилейт белгилүү окумуштуу Р.Сарыпбеков - «Каармандын керемет менен бойго бүтүп төрөлүшү дүйнө элдеринин оозеки чыгармачылыгында (мифтерде, жөө жомоктордо, эпостордо) кеңири тараган традициялык көрүнүштөрдөн. Буга караганда, укмуштуу, (кереметтүү) бойго бүтүү элдик баатырлардын образын поэтикалык идеализациялоонун бир каражаты катары автоматтык түрдө каармандан каарманга, чыгармадан чыгармага көчүп жүрө берчү нерсе [Сарыпбеков, 1989, 8].

«Манас» эпосундагы негизги өзөктүү окуя деп эсептелген «Манастын төрөлүшү» сыяктуу сюжет Семетейде учурабайт.

Эпосто Манас менен Каныкей узакка бала көрүшпөйт. Көкөтөйдүн ашында балбан күрөшкө чыгаарда Каныкей Кошойго кандагай шым берет. Балбан күрөш узакка созулуп, акыры Кошой калмактын балбаны Жолойду жеңип алат, ошондо уруунун аксакалы, баатыр Кошойдон бата сурап Каныкей:

Армандуу балаң Каныкей
Акыры бата берер деп,
Абаке, сага жасаган.

Кандагай шымды сен алсаң,
Каадалуу батаң маа берсең,
Бата берер себебиң
Кара адырмак тоом көп,
Кагышып жүргөн жоом көп,
Бел байлаган белим көп,
Бет алышар шерим көп.
Абаке Кошой, кебимди ук,
Жараткандын буйругун
Көтөрбөскө чара жок,
Ушу жашка келгиче,

Аркамда эркек балам жок [С.К. Манас, 1986, 42]. Кошой Каныкейге батасын берет. Кыргыз элинде бата берүү калыштанган үрп-адат болуп эсептелет. Улуу манасчы С.Орозбаковдун вариантында Манас баатыр Чоң казаттан кайтып келгенден кийин, балалуу болуу максатында Мекеге барып келүүгө элинен уруксаат сурайт. Бирок Каныкей түш көрүп, анда алтын боолуу ак туйгун кармагандыгы эскерилип, Манастын бир жылча эч жакка барбоосун өтүнгөндө, Манас токтоп калат да, Семетей төрөлөт.

Семетейдин жарык жашоого келишинин мааниси ушунчалык терең, муну укканда, Манас эсинен танат. Айрым варианттарда баланын төрөлүшү мындан да татаал. Мисалы, Тоголок Молдонун вариантында Манас менен Каныкей атайын балалуу болуу үчүн мазарга барып сыйынышып, кырк чилтен колдогондо гана балалуу болушат.

«Манастагыдай» Семетейдин укмуштуу түрдө бойго бүтүсү, төрөлүүсү сыяктуу окуяга семетейчилер көп орун беришпейт. Бирок Семетейдин төрөлүүсү мындайча берилет:

Таманы менен тик тууган,
Оң колунда кара кан
Кармай түштү - деп угам.
Кара кан кармай түшкөнү-
Катылышкан душмандын
Каарданып урушсам,
Канын төгөм дегени.
Сол колунда сары заар
Уучтай түшкөн себеби-
Сары заардай саргартып,
Дүмүрүн казам дегени...

[С.К. Семетей, 1987, 364].

Семетей баатырдын төрөлүшү жеке бир үй-бүлөнүн кубанычы болбостон, бүтүндөй кыргыз элинин кубанычы. Себеби элдин тагдыры ошол болочок баатырдын колунда.

«Семетей» эпосундагы окуя Манас баатыр өлгөндөн кийин энеси Каныкейдин ички душмандар делгени Жакып кандын кичи аялынан төрөлгөн Абыке, Көбөш баштаган алты баласынын чатагынан Семетей жетимди Букарга алып качуусунан башталат. Манас баатыр өлгөндө, С.Каралаевдин айтуусу боюнча, Семетей алты айлык балтыр бешик бала болот. Манас Чоң казаттан

кайтып келип өлөөр алдында Каныкейге керез катары жаш калган баласы Семетейди Темиркандын шаарына барып, он эки жашка чейин чыныгы өз ата-бабалары тууралуу билгизбей, баланы эркин тарбиялап багасың дейт. Бул жерден биз Манастын кемеңгер көрөгөчтүгүн көрөбүз:

Кан өлгөндө катынга
Төркүнү жакын болуучу.
Атаң Темирканга барганда
Колундагы Семетей,
Балтыр бешик чунакты,
Кыркып берип чыбыгын,
Кылып бергин ырымын,
Ит аягын кечирип,
Кылычтын мизин аттатып,
Арка чачын кесе көр.
Тууганың Ысмайылга бере көр.
Мойнуна тумар тага көр,
Ата жайын билгизбей,
Эне жайын туйгузбай,
Чунагың Семетейди бага көр [С.К. Манас, 1987, 228].

Он экиге келгенде гана ата-эне жайын, туулган жерин билгизгин дейт. Аталган жашка келген баланын акыл-эси толук кандуу жетилди деп эсептешкен.

Семетейдин өз жеринде жүрүп жетим деген сөздү угушун, алты арамдын жемесин, кордугун көрүүсүн каалабайт. Бала он экиге келгенче толук кандуу ата-энеде кордук көрбөй чоңоюусун каалайт:

Калып калса Семетей
Көчкөндө көк бука, өгүз минбесин,
Абыке, Көбөш алты арам
Көбүнчө койчу кылып жүрбөсүн.
Уй артынан салбасын,
Жашында сабап жалгызды
Коркунчаак кылып салбасын.
Абыке, Көбөш алты арам
Моминтип өчүн албасын. [С.К. Манас, 1986, 228].

Манас өзү эркин тарбияланган, ага карата «жетим» деген сөз айтылган эмес. Ал эми Семетей атасы өлүп жетим калып, ошол эле учурда туугандык жиктелүү коомунда чоңоорун, тагыраак айтканда, жалаң душмандардын арасында калуусун каалабайт. Андыктан келечектеги баатырдын эркин чоңоюп, тарбияланышы үчүн бир вариант – бул анын тайларына кетүүсү.

Үчилтиктин биринчи бөлүгү элдин легендарлык баатыры Манастын өлүмү менен аяктайт. Биримдикти кармаган баатырдын көзү өткөндөн кийин кыргыз урууларынын ынтымагы кетип, ыркы бузулат. Манастын туугандары Каныкейди Абыкеге алып берүү максатында чыр баштайт. Бирок Абыке көнбөй койгондо, Көбөш өзү алмакчы болот. Мындай шартка көнбөгөн эстүү Каныкей болочок баатырды (Семетейди) аман сактап калуу максатында өзүнүн төркүнү Букарга алып качат.

Каныкей мураскорду аман сактап калуу үчүн күндүн баласын бешикке бөлөп, Семетейди Чыйырдыга берип качырып, өзү баланы эмизип отуруп калат.

Эпостогу бул мотивди дүйнө элдеринин чыгармаларынан да кездештирүүгө болот. Мындай мотивди колдонуу баатырды сактап калуунун бирден бир жолу болуп эсептелет.

Көбөш Каныкейдин кан ордосун талап, жараланган Каныкей эси ооп жатканда, үйүндөгү бүт тамагын ичип кетет. Болочок мурасчыга карата жасалган мыкаачылынан, жол тосуучулугунан жабыркаган Каныкей булардын качып кутулууну максат кылат. Жан сактоонун жана элдик баатырдын аман чоңоюшу, баскынчылардан коргошу үчүн, Манастын керээзи катары айтылган бирден бир вариант болуп Каныкей төркүнү Букарга качууга камынат.

«Семетей» эпосундагы көңүлдү өзгөчө бөлө турган эпизоддордун бири «Каныкейдин Букарга качышы». Эпизоддо өлгөндүн үстүнө көмгөн запкынын каары өткөн каралуу Каныкей карылыгы жеткен Чыйырдыны жетелеп, балтыр бешик Семетейди көтөрүп ач жылаңач, жөө ээн талаа, тоо-таш аралап качышы өтө кайгылуу реалисттик түрдө көркөмдүктө сүрөттөлгөн. Каныкей Абыке, Көбөштүн зордугунан сапар тарткандыгы, көргөн кордуктары эл, жер менен кош айтышканы угуучулардын сезимин козгогон, кайра-кайра айттырып угууга дегдеткен өзгөчө кеңири таркаган эпизодду түзгөн. Семетейчи Саякбай Каралаевдин вариантында башкаларда дээрлик жолукпаган мотив ушул эпизоддо айтылат» - деп белгилүү манастануучу М.Мамыров белгилейт «Семетей» - Манас трилогиясынын экинчи бөлүгү» аттуу эмгегинде [Мамыров, 1963, 45].

Эпостогу башкы каармандардын бири Бакай карыя Манас өлгөндөн кийин төө багып калган. Жүрөгү бир жамандыкты сезгендей Семетейден кабар алайын деп келсе, Манастан калган кан ордо таланып, тонолуп, ал эми издегендери жок болот. Семетей менен Каныкейден айрылганын билип, аларды издей баштайт. Каныкейдин келечектеги Манастын ордун басуучу мураскорун аман сактап калуу максатында төркүнү Букарга жөнөгөнүн сезип, артынан жетип, мине турган ат, жей турган азык алып келип берип узатат. Сыр-Дайрадан өтөөрдө:

Семетейге жалынып:

Атасын тарткан жан экен,

Колдогонун карасам

Атасынча бар экен.

Оң далысы кең болот,

Аман жүрсө жетимим,

Атасын тарткан шер болот [С.К. Семетей, 1987, 43].

Артын карап суу токтолуп калганын Бакай төлгө кылып, Букарга кетип бараткан Семетейге батасын берип, келечекте атасын тарткан эр болоорун болжолдоп, бала эр жеткенде эли-жерине келерин, бүткүл элдин мүдөөсү, тилеги, эл биримдигин, тынчтыгын сактаган баатыр болоорун билип, анын кайра келээрин күтөт.

Каныкейдин өтө кайгылуу абалы, Манастын өлгөнү тууралуу атасы Темиркандын кабары жок болот. Иниси Ысмайыл аң улоодо жоро-жолдоштору менен жүрүп, Каныкей менен Чыйырдыны көрөт. Каныкейден Манастын өлгөнүн

билип, абдан кайгырат, өздөн чыккан жат, бир тууган инилери алты арамдын кордугунан качып келе жаткан эжесин тосуп алат.

Букарга келчү жолдун азап-тозогун көрүп, арытып жол басып, карытып күн кечирип зор кыйынчылык менен жетишет. Келген максатын Каныкей иниси Ысмайылга түшүндүрүп, Семетейди бала кылып берет.

Казгалдак учса кайран куш
Талаа үчүн келгенмин,
Карындан чыккан Семетей
Өлгөндө көргөн эр жалгыз
Балам үчүн келгемин!
Ук, Ысмайыл, сөзүмдү
Найзага таккан желекти,
Айкөлдөн калган белекти,
Ала качып Кең-Колдон
Алып келдим өзүңө [С.К. Семетей, 1987, 71].

Ошентип, Семетей Букарда таятасы Темиркан менен таякеси Ысмайылдын тарбиясы менен чоңоёт. Манас бала кезинде Ата-журтунан кетпесе да, Ошпур аттуу койчунун тарбиясында болгондугу Семетейдин тагдырына окшош. Семетейчилердин варианттарынын бардыгында бул көрүнүш сакталган. Манастын ата-энеси тентектигин койдуруу максатында же элдин көзү-сөзүнөн сактоо болсо, «Семетейде» элди-жерди коргогон баатырдын мураскорун аман сактоо менен өз элинин биримдигин коргоочусунун өмүрүнүн коопсуздугу болуп саналат.

Манастын тилеги боюнча Семетей өз жеринде болбосо да эркин тарбияланып жатат. Жаш бала каалагандай эркелеп, каалагандай тентектик кылып чоңоёт.

Семетей Ысмайылдын колунда тарбияланып жатканда:

Күрдөлүү Букар шаарында
Мындай тентек жок чыкты.
Жашы он экиге келгенде
Календер көрсө камады,
Думананы сабады.
Тентегине чыдабай
Бүткүл калаалуу Букар жадады.

Шай колдогон шер чыкты [С.К. Семетей, 1987, 74]

Молдолор Темирканга келип жаман көрсөң өзүң бил дешет, бирок Семетейдин жанда жок тентектигинен тажагандыктан, же Букарга биз туралы, же кетели, анын кордугунан шорубуз кайнады деп, тыйып коюу максатын айтып келишет. Энеси Каныкей менен бул жетим Таластан тентип келгенине чейин айтышат.

Манас баатыр да, Семетей баатыр да жеңиштерге жетишип, чабылып чачылган кыргыз элиндеги урууларды бириктирүүгө кылган аракеттери жаш кезинен эле башталат.

Баатыр боло турган баланын кичине кезинен эле ар кандай эрдиктерди көрсөтүүсү жалпы эле түрк элдеринин эпикалык чыгармаларында кезигет деп белгилешет окумуштуулар.

Манас кичинесинен эле тентек чыгып, бирок адилеттик үчүн күрөшөт. Семетей да тентектик кылып кожо-молдону сабап, аларга кордук көрсөткөнүнөн, алар таятасына арызданып атып, анан токтолот.

Мындай көрүнүш «Манас» эпосунда Манастын бала чагындагы тентектиги менен үндөштүгүн белгилесек болот.

Семетей Манастай эле баатырдыкты, күчтүүлүктү жаш кезинен көрсөтө баштайт. Күрөшкө Төө балбан менен чыгып кармашуунун натыйжасында мөрөй алганы - Семетейдин кадимки баатырдыгы.

Адабияттар:

1. Сарыпбеков Р. «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы. -Ф., 1989.
2. Мамыров М. «Семетей» - «Манас» трилогиясынын экинчи бөлүгү. -Ф., 1963.
3. Каралаев С. «Манас», II китеп. -Ф., 1987.
4. Каралаев С. «Семетей», I китеп. -Ф., 1987, 43. - 74-66.